

Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky

JEDENÁCTÁ PŘEDNÁŠKA

Rudolf Steiner

Tělesná podstata dítěte ve vztahu k oblasti duševní a duchovní: hlava - dotvořené tělo, duše sní, duch spí; hrud' - tělesně-duševní bytost v ní bdí, duch sní; končetiny - jejich ještě nedotvořená tělesně-duševně-duchová bytost bdí. Úkol vychovatele z této perspektivy: rozvoj člověka končetinového, částečně hrudního, probuzení člověka hlavového. Výchovný účinek řeči („génus řeči“) v raném a mateřského mléka („génus přírody“) v nejranějším věku: probouzení spícího ducha. Probouzení intelektu uměleckou činností vůle ve věku docházky do národní školy. Vliv výchovy na síly růstu u dítěte: urychlování růstu zatěžováním paměti, brzdění růstu podněcováním fantazie. O nutnosti sledování tělesného vývoje dětí učitelem po řadu let a o nesmyslnosti obvyklého střídání učitelů. Děti s výraznou pamětí a děti s výraznou fantazií.

STUTTGART, 2. ZÁŘÍ 1919

Dokážete-li z hledisek, která jsme uplatňovali v minulé přednášce, obhlédnout lidskou tělesnou podstatu jakoby z ducha a z duše, pak také dokážete ve vlastním uvažování rychle začlenit do budování a vývoje této lidské tělesné podstaty to, co potřebujete. Dříve než ve zbývajících přednáškách přejdeme k tělesnému popisu člověka, budeme proto ještě pokračovat v jeho osvětlování ze stránky duchově-duševní.

Včera jste měli možnost poznat, jak je člověk sklouben ze tří článků: popisovali jsme ho jako člověka hlavy, jako člověka trupu, jako člověka končetin. A viděli jste, že vztahy každého z těchto tří článků k oblasti duševní a duchové jsou různé. Vezměme nejprve útvar lidské hlavy. O něm jsme přece včera řekli, že hlava je především tělem. Na člověka hrudi jsme se museli dívat jako na člověka tělesného a duševního. A na člověka končetin jako na bytost tělesnou, duševní a duchovou. Avšak tím přirozeně není vyčerpáno všechno, co v sobě chová hlava, řekneme-li, že hlava je především tělem. Musíme vždycky počítat s tím, že ve skutečnosti nejsou orgány od sebe ostře odděleny, a proto můžeme stejně dobře říci, že hlava je sice také spjata s živlem duševním a duchovým, jenomže jiným způsobem než hrud' a končetiny. Už když se člověk narodí, je hlava především tělem, to znamená, že ty síly, které skládají hlavu v tom smyslu, jak o ní tady mluvíme, našly svůj přiměřený výraz v tělesném tvaru hlavy. Proto vypadá hlava tak - je také tím prvním, co se vytváří v lidském embryonálním vývoji -, že všeobecně lidská podstata ve smyslu duchově-duševním se projevuje nejprve v hlavě. Jaký vztah má tělo hlavy k podstatě duševní a duchové? Protože hlava je tělo, které je už pokud možno dokonale zformované, protože všim, čeho je třeba pro vytvoření dokonalé formy, prošla už na cestě od zvířete k člověku v dřívějších stadiích vývoje, proto může být v tělesném smyslu zformována nejdokonaleji. Duševnost je s hlavou spojena tak, že dítě, když se narodí a ještě když se vyvíjí v prvních letech života, prožívá všechno duševní v hlavě jako sen. A duch v hlavě spí.

Tady se setkáváme s poněkud zvláštním skloubením těla, duše a ducha v lidské hlavě. Máme tu velmi, velmi dotvořené tělo ve viditelné podobě hlavy. Máme v ní duši, která sní, zřetelně snící duši, a dosud spícího ducha. Nyní půjde o to, abychom tuto právě charakterizovanou skutečnost viděli v

souladu s celým vývojem člověka. Tento vývoj přece probíhá až do výměny zubů tak, že člověk je převážně napodobující bytostí. Dělá všechno, co odpozaruje od svého okolí. Že to může dělat, za to vděčí právě okolnosti, že duch jeho hlavy spí. Proto může s tímto duchem své hlavy prodlévat vně těla své hlavy. Může se zdržovat v okolí. Neboť když spíme, jsme svou duchově-duševní bytostí vně svého těla. Dítě dlí svou duchově-duševní složkou, svým spícím duchem a svou snící duší vně hlavy. Je přímo mezi těmi, kdo jsou v jeho okolí, žije s těmi, kdo jsou v jeho okolí. Proto je dítě bytostí napodobující. Proto se také z jeho snící duše vyvíjí láska k okolí, především láska k rodičům. Když ale člověku narostou druhé zuby, když projde výměnou zubů, pak to vlastně v jeho vývoji znamená definitivní ukončení vývoje hlavy. Když se hlava ve své tělesné podobě už rodí v úplnosti, přesto prochází závěrečným vývojem až v prvních sedmi letech života. A to, čím přitom prochází, to se uzavírá výměnou zubů. Ta je jakousi poslední tečkou za tímto vývojem.

Co se tady vlastně uzavřelo? Vidíte, tady se uzavřel tvarový vývoj. Tady člověk vliil do svého těla to, co mu dává tvrdost, co ho především činí tvarem. Když vidíme, jak se z člověka derou ven druhé zuby, pak můžeme říci: První fáze konfrontace se světem a sblížení se se světem je u konce. - Člověk vykonal, čeho je třeba k tomu, aby získal tvar, pevnou podobu. Ale zatímco v této době je hlava centrem vývoje, jímž si člověk včleňuje svůj tvar, svou pevnou podobu, děje se s ním jakožto s člověkem hrudi něco jiného.

V hrudi je konstelace podstatně jiná než v hlavě. Hrud' je organismus, který je od samého začátku, už když se člověk narodí, organismem tělesně-duševním. Hrud' není pouze něčím tělesným jako hlava; hrud' je (tělesně-duševní; jen ducha má ještě vně sebe jako něco snícího. Pozoruje- me-li tedy dítě v jeho prvních letech, musíme si zřetelně všimnout větší bdělosti, větší živosti jeho hrudních článků oproti hlavovým článkům. Vůbec by nebylo správné, kdybychom házeli všechno do jednoho pytle a dívali se proto na člověka nutně jako na jedinou chaotickou bytost.

U končetin je tomu opět jinak. Zde jsou od prvního okamžiku života duch, duše a tělo spolu těsně spojeny; vzájemně se prostupují. Zde je také dítě ze všeho nejdříve úplně bdělé. To pozorují ti, kdo mají za úkol vychovávat takovou bytost, mrskající sebou a třepající ručičkami a nožičkami, v prvních letech jejího života. V těch ručičkách a nožičkách je všechno bdělé, jenže je všechno ještě nezformované. To je vůbec tajemství člověka: Duch jeho hlavy je hned při narození už velmi, velmi zformovaný, ale spí; duše jeho hlavy je při narození značně zformovaná, ale pouze sní. Duch i duše musejí teprve znenáhla procítat. Jako člověk končetin je člověk při narození sice zcela bdělý, ale ještě nezformovaný, nevyvinutý.

Stačí vlastně, když se při výchově staráme pouze o zformování, o náležitý rozvoj člověka končetin a částečně člověka hrudního, neboť člověk končetin a člověk hrudní mají potom za úkol probudit člověka hlavy; takže tady vlastně teprve dostáváte skutečnou charakteristiku výchovy a vyučování. Budete se snažit rozvíjet člověka končetin a část člověka hrudního, aby probudili druhou část člověka hrudního a člověka hlavového. Z toho uvidíte, že dítě vám už přináší značně mnoho vstříc. Přináší vám vstříc to, co ve svém dokonalém duchu a ve své relativně dokonalé duši proneslo narozením. A na vás je, abyste pouze formovali to, co vám dítě přináší vstříc ze svého nedokonalého ducha a ze své ještě nedokonalé duše.

Kdyby tomu bylo jinak, pak by skutečná výchova a vyučování vůbec nebyly možné. Představte si, že bychom chtěli vychovávat a vyučovat celého ducha, kterého si člověk přináší na svět jako vlohu, pak bychom se jako učitelé museli vždycky a ve všem rovnat tomu, co se může z toho nebo onoho člověka vyvinout. Pak byste ovšem mohli výchovu brzo pověsit na hřebík, protože byste pak přece mohli vychovávat jediné tak chytré a tak geniální lidi, jako jste sami. Samozřejmě se dostanete do situace, kdy budete muset vychovávat lidi mnohem chytřejší a mnohem geniálnější v některém oboru, než jste sami. To je možné pouze proto, že se ve výchově zabýváme právě jenom částí člověka; onou částí, kterou můžeme vychovávat i tehdy, nejsme-li tak chytří a tak geniální a snad ani ne tak dobří jako člověk, jímž se tento náš žák snad jednou stane podle svých vloh. Čeho můžeme dosáhnout jako toho nejlepšího ve

výchově, to je právě výchova vůle a částečná výchova citových vztahů k světu. Neboť čeho docílíme ve výchově prostřednictvím vůle, to jest prostřednictvím končetin, čeho docílíme ve výchově prostřednictvím citu, to jest prostřednictvím části člověka hrudního, to všechno můžeme dovést až na ten stupeň dokonalosti, který máme sami. A jako je nakonec možné vycvičit nejen sluhu, ale i budíka, aby probudil člověka mnohem chytřejšího, než je sám, tak také může mnohem méně geniální a dokonce mnohem méně dobrý člověk vychovat člověka, který má lepší předpoklady než on. Musíme si ovšem ujasnit, že pokud jde o intelekt, není naprosto třeba, abychom se rovnali vyvíjejícímu se člověku; že však, protože záleží na rozvoji vůle, jak to teď vidíme i z tohoto nového hlediska, musíme v oblasti dobra usilovat o všechno, o čem jsme vůbec jen schopni usilovat. Chovanec se může stát lepším než my sami, ale s největší pravděpodobností se jím nestane, nepřipojí-li se k naší výchově ještě jiná výchova, prostřednictvím světa nebo jiných lidí.

V těchto přednáškách jsem naznačil, že v řeči žije něco, co můžeme nazvat géniem. Génius řeči, tak jsem řekl, je geniální; je chytřejší než my. Hodně se můžeme naučit z toho, jak je řeč skloubena, ze způsobu, jak v řeči je obsažen její duch.

Avšak génius žije také ještě v jiných věcech našeho okolí, nejen v řeči. Vzpomeňme na to, co jsme si právě osvojili: že člověk vstupuje do světa se spícím duchem, se snící duší - ve vztahu k hlavě: takže je pro nás vlastně nutné, abychom již velmi brzo, počínaje zrozením, vychovávali člověka prostřednictvím vůle, protože kdybychom na něj nemohli působit vůlí, vůbec bychom neměli přístup k spícímu duchu jeho hlavy. Vytvořili bychom však velkou mezeru v lidském vývoji, kdybychom nemohli nějakým způsobem působit hned od počátku na ducha jeho hlavy. Člověk by se narodil, duch jeho hlavy by spal... Dítě s třepajícími se nožičkami nemůžeme ještě přimět, aby třeba cvičilo nebo provádělo eurytmii. To nejde. Také mu ještě dobře nemůžeme, když zatím teprve třepe nožičkami nebo nanejvýš něco křičí pusou, poskytnout hudební výchovu. Ani s uměním k němu ještě nemáme přístup. Nenacházíme ještě žádný zřetelný most od vůle k spícímu duchu dítěte. Později, když už budeme mít možnost nějak přistupovat k dětské vůli, budeme moci působit i na spícího ducha, když mu třeba budeme předříkávat první slova; neboť v tom už je obsažen jistý útok na vůli. Pak už to, co uvádíme prvními slovy do pohybu v hlasovém ústrojí, bude pokračovat jakožto činnost vůle až do spícího ducha hlavy a začne jej probouzet. Avšak v počáteční době ještě nemáme žádný použitelný most. Nic ještě neproudí z končetin, v nichž vůle bdí, v nichž duch bdí, k spícímu duchu hlavy. Tady je potřebí ještě jiného prostředníka. Tady, v prvním období lidského života, nemůžeme jako lidští vychovatelé uvést v činnost mnoho výchovných prostředků.

A tady se projevuje něco, v čem se také zjevuje génius, v čem se zjevuje duch vně nás. Řeč, jak jsme řekli, obsahuje svého génia, ale v nejranějších dobách dětského vývoje ještě vůbec nemůžeme žádat ducha řeči o přispění. Avšak i příroda má sama v sobě svého génia, svého ducha. Kdyby ho neměla, museli bychom my lidé žalostně zakrnět v důsledku mezery, která vzniká ve výchově v této rané době dětského vývoje. Tehdy vytváří génius přírody něco, co může být samo oním mostem. Z vývoje končetin, z člověka končetin dává génius přírody vzniknout substanci, která, protože je ve svém vývoji také spojena s člověkem končetin, má něco z něho v sobě - a to je mléko. Mléko vzniká v ženském organismu v souvislosti s horními končetinami, s pažemi. Orgány produkující mléko jsou jakoby něco, co z končetin pokračuje směrem dovnitř. Mléko je v živočišné i lidské říši jedinou substancí, která je vnitřně spřízněna s podstatou končetin, substancí, která se jaksí rodí z podstaty končetin a která právě proto ještě v sobě obsahuje sílu této podstaty. A dáváme-li dítěti mléko, působí mléko jako jediná substance, alespoň v zásadě, tak, že probouzí spícího ducha. To je, milí přátelé, onen duch, který působí všude ve hmotě, duch, který se projevuje tam, kde je toho třeba. Mléko v sobě nese svého ducha, a tento duch má za úkol probouzet spícího ducha dítěte. Není to jen obraz, nýbrž je to přírodovědecky hluboce zdůvodněná skutečnost, že génius ukrytý v přírodě, jenž z tajuplného základu přírodního života dává vzniknout mléčné substanci, je zároveň tím, kdo budí spícího lidského ducha v dítěti. Musíme mít možnost nahlédnout do takových hluboce tajuplných spojitostí vesmírné existence, potom teprve pochopíme, jaké podivuhodné zákonitosti jsou vlastně obsaženy v našem vesmíru. Potom začneme poněmáhlu chápat, že se vlastně stáváme strašně nevědomými, když si o hmotné

substanci vytváříme teorie toho druhu, jako by tato hmotná substance byla pouze něčím náhodně rozhozeným do prostoru, co se rozpadá na molekuly a atomy. Ne, něčím takovým tato hmota není. Je něčím toho druhu, že mléko, článek této hmoty, je produkováno s tím, že má nejvyšší potřebu probouzet spícího lidského ducha. Jako můžeme u člověka a u zvířete mluvit o potřebě, to jest o síle, která je základem vůle, tak můžeme i u hmoty mluvit všeobecně o „potřebě“. Na mléko se budeme dívat všestranným pohledem jen tehdy, řekneme-li: Mléko dychtí, jakmile je vyprodukováno, po tom, aby probouzelo lidského ducha v dítěti. Tak nabývá všechno, co se vyskytuje kolem nás, života, jestliže se na to díváme přiměřeným způsobem. A vlastně se nám ani nikdy nepodaří se vyprostit ze vztahu všeho, co je ve světě kolem nás, k člověku.

Z toho vidíte, že o první dobu lidského vývoje pečuje sám génius přírody. A když potom my dítě dále rozvíjíme a vychováváme, odnímáme v jistém smyslu génium přírody jeho práci. Když svou řečí a činnostmi, jež dítě napodobuje, začneme na dítě působit prostřednictvím vůle, pokračujeme v oné činnosti, kterou jsme viděli provádět génia přírody, když živil dítě mlékem a ponechával člověka pouze ve funkci zprostředkovatele této výživy. Tady však také vidíte, že příroda vychovává přirozeně. Neboť její výživa, tedy mléko, je i prvním výchovným prostředkem. Příroda vychovává přirozeně. My lidé, když na dítě působíme výchovně řečí a vlastními činnostmi, začínáme vychovávat duševně. Proto je tak důležité, abychom si při vyučování a ve výchově uvědomili: Jako vychovatelé a učitelé vlastně nemůžeme příliš mnoho nadělat s hlavou dítěte. To, čím se hlava má jednou ve světě stát, to už si přináší do pozemského světa zrozením. Můžeme probudit, co v ní je, ale nemůžeme to nijak do ní vpravit.

Tady ovšem začíná i nutnost, abychom si ujasnili, že zrozením může být vneseno do fyzického pozemského života jenom něco docela určitého. Co vzniklo zevní konvencí během kulturního vývoje, tím se duchový svět nezabývá. To znamená: Naše konvenční prostředky ke čtení, naše konvenční prostředky k psaní - už jsem o tom vykládal z jiných hledisek -, ty si dítě přirozeně nepřináší s sebou. Duchové nepíší. Duchové také nečtou. Nečtou v knihách a nepíší perem. To je leda výmysl spirítistů, že používají lidské řeči a dokonce píšou. Co je obsaženo v řeči a v psaní, to je kulturní konvence. To žije zde na zemi. A pouze tehdy, nevštěpujeme-li dítěti tuto kulturní konvenci, čtení a psaní, pouze hlavou, nýbrž vštěpujeme-li dítěti toto čtení a psaní také hruď a končetinami, tedy mu prokážeme dobro. Pochopitelně, když dítě dosáhlo sedmého roku a vstupuje do základní školy - vždyť jsme je v předchozích letech už neukládali pokaždé do kolébky, nýbrž ono samo už také něco konalo, samo si pomáhalo ve vývoji napodobováním dospělých, samo pečovalo o to, aby duch jeho hlavy v jistém směru procítil -, potom můžeme využít toho, co už ono samo probudilo v duchu své hlavy, k tomu, abychom ho naučili číst a psát konvenčním způsobem; jenže v té chvíli začneme ducha jeho hlavy svým vlivem poškozovat. Proto jsem vám řekl: V dobrém vyučování nesmíme učit číst a psát jinak, než že budeme vycházet z umění. - Než začneme číst a psát, musíme uvést děti do základních prvků kresby a malování, do základních prvků hudby. Neboť ty působí na člověka končetinami a na člověka hrudního a jenom nepřímo na člověka hlavy. Zde ale probouzejí to, co je v člověku hlavy už obsaženo. Netýráme člověka hlavy, jako jej týráme, vštěpujeme-li dítěti čtení a psaní pouze tak, jak se vyvinuly pod vlivem konvence, tedy intelektuálně. Necháme-li dítě nejprve kreslit a z toho, co nakreslilo, vyjíjet tvary písma, tedy je vychováváme od člověka končetin směrem k člověku hlavy. Kdežto předvedeme-li dítěti například písmeno F a musí-li se potom na toto F dívat a obkreslovat je, pak působíme takovým náhledem nejprve na intelekt a intelekt si pak podmaňuje vůli. To je obrácená cesta. Správná cesta je probouzet intelekt co nejdříve vůlí. To se nám podaří jen tehdy, když budeme přecházet od umělecké činnosti k intelektuálnímu vzdělávání. Musíme tedy již v těchto prvních letech, kdy je nám dítě svěřeno do vyučování, postupovat tak, že je budeme učit číst a psát uměleckým způsobem.

Musíte uvážit, že přece dítě, zatímco je vyučujete a vychováváte, se musí zaměstnávat také ještě něčím jiným než jen tím, co s ním děláte vy. Má na práci leccos, co jaksí patří do vašeho oboru jenom nepřímo. Dítě musí růst. Musí růst, a vám musí být jasné, že zatímco vychováváte a vyučujete, musí dítě růst správným způsobem. Co to však znamená? To znamená, že svým vyučováním a svou

výchovou nesmíte dětský růst rušit. Nesmíte zasahovat rušivě do růstu dítěte. Smíte vychovávat a vyučovat jen tak, že svou výchovou a svým vyučováním postupujete souběžně s jeho potřebou růstu. To, co teď říkám, je obzvláště důležité pro léta základní školy. Neboť jde-li nejprve, až do výměny zubů, o *formování tvarů*, vycházející z hlavy, tedy potom, v období základní školy, jde o *rozvoj života*, to jest o růst a všechno, co s ním souvisí až k pohlavní dospělosti, tedy právě v období základní školy. Teprve pohlavní dospělost uzavírá rozvoj života, jenž vychází z člověka hrudi. Půjde vám tudíž v období základní školy dokonce převážně o člověka hrudního. Se svou úlohou se nevyrovnáte jinak, než když budete vědět: Zatímco dítě vyučujete a vychováte, roste a vyvíjí se pod vlivem svého hrudního organismu. Musíte se stát jaksi kamarádem přírody, neboť příroda podněcuje vývoj dítěte prostřednictvím hrudní organizace, dýcháním, výživou, pohybem a tak dále. A musíte se stát dobrým kamarádem přirozeného vývoje. Když však tento přirozený vývoj vůbec neznáte, jak se máte stát jeho dobrým kamarádem? Když například vůbec nevíte, jak ve vyučování nebo ve výchově vlivem jistých duševních procesů zpomalujete nebo zrychlujete růst, jak potom máte dobře vychovávat a vyučovat? Až do jistého stupně máte dokonce duševně v moci narušovat zdravé síly růstu ve vyrůstajícím dítěti, takže vám vyroste v čahouna, což by mohlo být podle okolností škodlivé. Až do jistého stupně máte v moci nezdravě brzdit růst dítěte, takže zůstane zakrslým cvalíkem - sice jen do jistého stupně, ale máte to v moci. Musíte tedy dobře vidět právě do poměrů lidského růstu. Musíte do nich vidět i z hlediska duševních dějů, i z hlediska dějů tělesných.

Jak ale můžeme vidět do poměrů růstu z hlediska duševních dějů? Tady se prostě musíme obrátit na lepší psychologii, než jaká je dnes obvyklá. Tato lepší psychologie nám říká, že s celým okruhem toho, co urychluje růst člověka, co utváří síly růstu v člověku tak, že se člověk vytahuje a mění v čahouna, že s tím vším souvisí právě to, co můžeme nazvat v jistém smyslu utvářením paměti. Požadujeme-li totiž od paměti příliš mnoho, pak nutíme člověka, aby se - aspoň v jistých mezích - vytahoval do úzkých, dlouhých tvarů. A požadujeme-li příliš mnoho od fantazie, pak zadržujeme jeho růst. Paměť a fantazie mají tajemnou souvislost s životními silami, působícími tělesný rozvoj člověka. A pro tu si musíme osvojit vnímavý zrak, musíme věnovat těmto souvislostem aspoň poněkud pozornost.

Učitel musí být například schopen učinit toto: podívat se na začátku školního roku na všechny své žáky jakýmsi souhrnným pohledem, zejména na začátku těch životních údobí, jež jsem vám uvedl, jež souvisejí s devátým a dvanáctým rokem. Tehdy by měl vykonat jakousi přehlídku tělesného vývoje a měl by si zapamatovat, jak jeho děti vypadají. A potom by měl zase na konci školního roku nebo jiného údobí vykonat obdobnou přehlídku a zadívat se na změny, k nimž za tu dobu došlo. A výsledek těchto dvou přehlídek by měl být v tom, že bude vědět: Tohle dítě nerostlo během té doby tak dobře, jak by bylo mělo růst; jiné se vytáhlo o velikánský kus do výšky. Potom si musí položit otázku: Jak zajistím v příštím školním roce nebo v příštím školním údobí potřebou rovnováhu mezi fantazií a pamětí, abych působil proti takové anomálii?

Vidíte, proto je také tak důležité, aby učitel si podržel žáky po všechna ta školní léta, a proto je to tak bláznivé zařízení, když se žáci předávají každý rok do rukou jiného učitele. Avšak věc platí i opačným směrem. Na začátku školního roku a na začátku oněch vývojových údobí (sedmý, devátý a dvanáctý rok) učitel postupně poznává své žáky. Poznává žáky, kteří jsou vysloveně typem dětí s velkou fantazií, které mají snahu všechno přetvářet. A poznává také žáky, kteří jsou vysloveně typem dětí s dobrou pamětí, které si dokážou všechno dobře zapamatovat. I s tím se musí učitel seznámit. Seznamuje se s tím přece už těmi dvěma přehlídkami, které jsem uvedl. Ale toto seznámení musí ještě rozvinout tím směrem, aby poznal nejen sledováním zevního tělesného růstu, nýbrž zase i sledováním samotné fantazie a paměti, zdali dítěti hrozí, že se příliš rychle vytáhne do výšky - to by bylo tehdy, má-li příliš dobrou paměť -, nebo zdali mu hrozí, že bude příliš zavalitý, má-li příliš mnoho fantazie. Souvislost těla a duše nestačí uznávat jenom všeobecnými řečmi a frázemi, nýbrž musíme také umět pozorovat u vyvíjejícího se člověka, jak na sebe vzájemně působí tělo, duše a duch. Děti nadané fantazií rostou jinak než děti obdařené pamětí.

Dnes je pro psychology všechno jednou provždy hotové; paměť je tu, a pak se popisuje v psychologických; fantazie je tu, a pak se popisuje; kdežto ve skutečném světě je všechno ve vzájemném vztahu. A tyto vzájemné vztahy rozpoznáme jen tehdy, přizpůsobíme-li také trochu svou vnímavost těmto vzájemným vztahům. To znamená, nepoužíváme-li této vnímavosti k tomu, abychom všechno chtěli jednou provždy správně definovat, nýbrž učiníme-li tuto vnímavost samu pohyblivou, aby to, co jednou poznala, dovedla zase měnit, vnitřně, pojmově měnit.

Jak vidíte, sledování duchově-duševní stránky člověka nás vede samo do tělesnosti. Vede tam dokonce natolik, že můžeme říci: Tělesným působením, mlékem, vychovává génus přírody dítě na samém začátku jeho vývoje. Později, od výměny zubů, vychováváme my dítě obdobně tím, že do dítěte po kapkách vpravujeme umění, tak jak to odpovídá možnostem základní školy. A když se blíží konec základní školy, zase se situace poněkud mění. Tady už stále více probleskuje z pozdější doby do dětské duše samostatná soudnost, pocit osobnosti, puzení vůle k samostatnému jednání. Tomu se přizpůsobíme tím, že sestavíme učební plán takovým způsobem, abychom toho, co má v té době vstoupit do dětského duševního života, také skutečně používali.

GA 293